

Тема 5. Демократичний рух в церковному середовищі в ХІХ – на початку ХХ ст.

План

1. Історичні передумови руху за демократизацію церкви в Україні.
2. Національно-демократичний рух в церкві за часів революції 1905–1907 рр.
3. Ідеї реформування церкви в програмах національних політичних партій.

Основні поняття:

Національний церковний рух, українізація проповіді та богослужіння, ліберальні течії в церковному середовищі, церковна автономія, автокефалія, секуляризація, свобода совісті.

Література:

1. Андрієвський В. Українське православ'я : втрата самобутності // ЛІС. – 1993. – № 4-5. – С. 38–42.
2. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ ст. – Запоріжжя, 1997.
3. Грушевський М. Духовна Україна. Зб. творів. – К., 1994.
4. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997.
5. Історія православної церкви в Україні. Зб. наук. праць. – К., 1997.
6. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989.
7. Любащенко В.І. Історія протестантизму в Україні : Курс лекцій. – К., 1995.
8. Мартирологія українських церков : У 4-х т. – Т. 1. Українська Православна Церква : Док., матеріали, християнський самвидав. – Торонто; Балтимор, 1988.
9. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – У 3-х т. – Кн. I. – К., 1994.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2-х т. – К., 1992.
11. Русское православие : вехи истории. – М., 1989.
12. Самостійна Україна. Зб. програм українських політичних партій початку ХХ століття. – Тернопіль, 1991. – С. 50.
13. Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви. – К., 1997.

Питання 1. З'ясування цього питання дає можливість зрозуміти одну з причин активізації демократичного руху в православній церкві України на початку ХХ ст. і поширення ідей церковної автономії та автокефалії.

Православна церква, розвиваючись в українських етнічних землях, сформувала у собі цілий комплекс рис, характерних місцевому етнокультурному типу. Ці риси зберігало і постійно генерувало національне буття.

Канонічний статус української церкви, спочатку як частини Царгородського патріархату, розвивався у напрямі незалежнення. Проте, підпавши, в силу геополітичних реальностей, під владу одержавленої,

жорстко організованої і кількісно чисельнішої московської церкви, цей процес загальмувався. Українська церква стала на шлях неухильної втрати притаманних їй рис та особливостей. Під тиском русифікаторської політики царизму та вищого духовного керівництва, вона змушена була уніфікуватись відповідно до організаційних форм російського православ'я і фактично перетворилася на складову частку бюрократичного апарату самодержавства, зняряддя його русифікаторської політики.

Водночас слід мати на увазі і наявність протилежної тенденції в еволюції української церкви. Православна церква була одним із головних опонентів царської влади у справі приєднання України до Московщини. Клір і паства більше тридцяти років після Переяславської угоди 1654 р. чинили опір підпорядкуванню Московському патріархатові. Цей опозиційний рух в церкві існував завжди, набуваючи більш чи менш виразних форм. Завдяки розвитку демократичного суспільно-політичного руху в ХІХ – на початку ХХ ст. йому було надано нового імпульсу.

Важливо усвідомити, що ідеї демократизації церкви в Україні на початку ХХ ст. були складовою часткою загального національно-демократичного руху і тому несли на собі відбиток панівних суспільних ідей, уявлень, стереотипів. Це позначилось на соціальній та релігійній активності духовенства і пастви, еволюції поглядів на характер і зміст реформ церкви в Україні.

У зв'язку з вищезазначеним, важливо показати етапи демократичного руху в українській церкві від перших спроб перекладу Св. Письма українською мовою до участі діячів церкви в політичному русі.

Питання 2. Стрижневим при розгляді цього питання має стати з'ясування впливу суспільно-політичної кризи початку ХХ ст. на становище церкви.

Розуміння кризового стану самої церкви її представниками та пошук шляхів виходу з цього стану, на фоні загального піднесення соціальної активності населення, значно поповнило лави тих, хто прагнув повернення Україні її колишньої церковної самобутності та національного оновлення церкви. Ця ідея набула широкого звучання. Особливо це показали події 1905–1907 рр. Вона захопила вчителів, лікарів, студентство, семінаристів, селянство, робітників. Тоді, насамперед, йшлося про повернення української мови у богослужбову практику, відновлення соборноправного устрою та національних традицій у церкві.

Українізації проповіді подекуди вдалося досягти на Катеринославщині. Досить широко проповідь на рідній мові стала практикуватися на Поділлі, де з благословення єпархіального архієрея Парфенія (Левицького) в 1909 р. священниками К. Ванькевичем та П. Степанківським було видруковано збірник проповідей українською мовою “Казання”. Значним досягненням на цьому шляху стало також видання протягом 1906–1911 рр. Євангелія, перекладеного на українську мову ще на початку 1860-х рр. директором ніжинського ліцею П. Морачевським.

В ході розгляду питання підкреслюємо, що рух за демократизацію і повернення до національних традицій церковного устрою мав загальноукраїнський характер.

Яскравим його виявом стали єпархіальні з'їзди духовенства і мирян (Київський, Подільський).

В періодичній пресі з'явилися статті, які привертали увагу громадськості до самобутніх стилів та традицій української церковної архітектури, живопису, співів тощо.

В організаційному аспекті висувалися вимоги повернення українському народові права вибору духовенства. Щодо надання українським православним єпархіям статусу автономії або автокефалії то подібні вимоги лунали порівняно рідше. Хоча їх частота також наростала, як правило, поєднуючись з пунктами про забезпечення України широкою національно-культурною автономією.

З ідеєю церковного унезалежнення більш активно виступала українська інтелігенція, а також національно свідомою частиною духовенства. Це знайшло відображення на сторінках ліберально-демократичної преси та в діяльності національних політичних партій.

Питання 3. Варто проаналізувати документи українських політичних партій, передусім, їх програми, в яких визначено ставлення до релігії та церкви. Залучена література має сприяти не тільки усвідомленню фактів розбіжностей при вирішенні релігійних проблем, а й з'ясуванню їх причин.

Серед політичних партій, які діяли на початку ХХ ст. в Україні, українську національну традицію в ставленні до релігії та церкви найпоєднаніше відстоювала Українська народна партія (УНП). Її лідер Микола Міхновський – син священика – у програмній брошурі “Самостійна Україна” ще у 1900 р. серед заклику відновлення “Переяславської конституції” звернув увагу на “незломність стародавніх прав... духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки”.

У партійній програмі (1902 р.) УНП запропонувала розірвати існуючий зв'язок “між попівством і державою”, висуваючи ідею незалежності української церкви.

Ці ідеї перейняли й національні партії 1917 року.

Зокрема, Українська демократична хліборобська партія (УДХП), яка постала у червні 1917 р. і була переважно партією поміщиків та селян-землевласників, визнавала необхідність автокефалії української церкви. При цьому, автокефалія нею розумілась, як незалежність “від всяких чужосторонніх політичних впливів і від держави в своїм внутрішнім ладу”.

Програма УДХП в питанні державно-церковного будівництва виглядала досить консервативною (навіть у співставленні з УНП), репрезентуючи найбільш праве крило української революції. За цією партією, як свідчили її послідовники та політичні опоненти в 1917 р., пішло зовсім незначне число громадсько-політично активної спільноти – переважно

небайдужі до національної справи землевласники Полтавщини, Харківщини, Київщини, Чернігівщини.

Але УДХП, що народжувалась в бурі національної революції, і майже не мала представництва в центральних і місцевих органах Центральної Ради, ще не змогла стати визначальною політичною силою для формування загальнонаціональної суспільно-політичної ідеї про місце і роль церкви в державотворчих процесах. Хоча вона, до певної міри, й врівноважувала вплив ортодоксального марксизму на політику соціалістичного уряду та парламенту України 1917 – початку 1918 рр., стримуючи розгнуданий антиклерикалізм та безбожжя.

Відмінний від консерваторів варіант розв'язання проблем в площині державно-церковних взаємин пропонували ліберали – Українська радикальна партія, Українська демократична партія, Українська демократично-радикальна партія. Подібно всім демократам і соціалістам, вони висловлювались за свободу совісті з установленням права не належати до жодної з релігій, урівнення в громадських правах незалежно від віри, знищення станів і привілеїв, серед яких слід, безперечно, розуміти і ліквідацію привілеїв духовенства та осіб, пов'язаних з приналежністю до певної конфесії. Але, тяжіючи “вліво”, згадані національні партії проголошували тези, котрі дедалі розводили їх з церквою, ускладнювали діалог з нею. Передусім – націоналізації церковних і монастирських земель. Не звертати увагу на гостре аграрне питання, яке стало загальнонаціональною проблемою, жодна з партій вже не могла.

УРП, а потім і УДРП, більш послідовно декларували принцип відокремлення церкви від держави. Зокрема, в “Платформі Української радикальної партії” зазначалося: “Ніяка віра чи церква не може бути краєвою. Всі церковні інституції оплачують та їми порядкують ті, задля кого вони існують, ніякі краєві чи загальнодержавні уряди не мають права ані допомагати їм, ані втручати до їх справ”. Хоча в політичній програмі пізнішої ліберальної партії – УДРП, яка 1917 р. прийняла назву Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) – очевидніше стала проглядатися симпатія ідеї відновлення національної церкви. Цю небайдужість до національних форм релігійної організації вбачаємо в словах вимоги: “Виборне духовенство, як це було в українського народу в старовину”.

Ліве крило українського соціалістичного, народницького напрямку, тобто власне ті, що в 1917 р. уособлювали провід Української Центральної Ради, а згодом і УНР – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – на відміну від консерваторів і лібералів, не висловлювали будь яких симпатій національній церкві. Програми обох партій наголошували на необхідності повного відокремлення церкви і релігії від держави та проголошення віри приватною справою.

Як відомо, саме ці – більш радикальні партії – користувались ширшою популярністю та підтримкою серед населення. На виборах до органів міського самоврядування, що відбулися наприкінці літа – на початку осені

1917 р., представники українських соціалістичних партій здобули помітно більше голосів виборців, аніж поступові елементи. Відомо, зокрема, що соціалісти-федералісти і всі списки, які вони очолювали, зібрали лише 1,1% голосів міських виборців.

Переважали “ліві” і масовістю членів своїх партій. В новітніх дослідженнях наводяться дані, що наприкінці 1917 р. УПСР налічувала в своїх лавах близько 75 тис. чол., УСДРП – 45 тис. чол., тоді як УПСФ, а також, оформлена у грудні, Українська партія соціалістів-самостійників змогли притягнути до себе лише по кілька тисяч послідовників.

Наприкінці 1917 р. частка тих, хто висловлював підтримку українським соціал-демократам та есерам, значно збільшилась. Як відомо, на виборах до Всеросійських Установчих зборів цим партіям віддали перевагу понад 75 % тих, хто брав участь у голосуванні.

Студенти повинні навести конкретні докази того, що “лівий фланг” українського революціонізованого суспільства найбільше абсорбував антицерковні настрої.

І все ж, варто зауважити, що, незважаючи на матеріалізм, як основу світогляду, втілену в сакраментальну тезу: ”щоб змінити життя людське не досить сподівання міфічної “Божої допомоги”, не досить ідеї”, навіть УСДРП не доходила до революційних крайнощів російських більшовиків, які проголошували несумісність в лавах партії людей з релігійними переконаннями.

Все це свідчило про більшу толерацію та поміркованість позицій українських соціалістів в питаннях державно-церковного будівництва.